

УДК 811.161.2'373

DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2020.27.206465>

А. П. Романченко,

д-р філол. наук, доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

доцент кафедри української мови

ЛЕКСИЧНІ ФРАЗЕОВАРІАНТИ ЯК СКЛАДНИКИ УЗУАЛЬНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті йдеться про один зі складників узуальної фразеології – лексичні фразеологічні варіанти, що схарактеризовано в семантичному й граматичному

аспектах. Визначено продуктивні семантичні різновиди та способи морфологічного вираження на матеріалі 156 узуальних стійких сполук, що мають два й більше варіантів.

Ключові слова: узуальний фразеологізм, лексичний фразеоваріант, субституційна пара, субститут, семантика, центральна зона, периферійна зона.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Проблема варіантності у сфері фразеології – доволі дискусійне питання з огляду на складність і різні погляди вчених стосовно розмежування фразеологічних варіантів та фразеологічних синонімів. Виокремлюють фразеоваріанти (ФВ), зокрема лексичні фразеоваріанти (ЛФВ), Л. Авксентьев, З. Гілецька, А. Денисова, В. Жуков, М. Коломієць, В. Маркітантова, В. Мокієнко, А. Назарян, Л. Скрипник, В. Ужченко та ін. Уналежнюють їх до фразеологічних синонімів або вважають новими стійкими сполуками О. Бабкін, М. Копиленко, З. Попова, Л. Корнієнко, Г. Крайчинська.

Необхідність вивчення ЛФВ пов'язуємо з думкою, висловленою В. Мокієнком, про те, що саме лексичне варіювання є власне фразеологічним варіюванням нарізнооформленої, але семантично цілісної одиниці [8, с. 32], а також вбачаємо в парадигматичній і морфологічній характеристиці найпродуктивнішої частини української фразеологічної системи.

Аналіз досліджень із проблеми. Ми погоджуємося з тими науковцями, які в межах узуальної фразеології вирізняють ЛФВ, оскільки взаємодія тенденції до оновлення стійкої сполуки й тенденція до її семантичної стійкості уможливила виникнення різновидів, у яких оболонка зазнає зміни, а семантика залишається сталою [11, с. 85]. З. Гілецька, студіюючи словацькі та українські фразеологічні одиниці, стверджує, що існує майже 40 понять, котрі охоплюють типологічні зміни фразеологічних одиниць у тексті, уналежнюючи до основних форм реалізації стійкої сполуки і їхні варіанти [2, с. 129]. Е. Мініахметова визначила типи турецьких фразеологічних варіантів на матеріалі фразеосемантичного поля «мовленнева діяльність» й зауважила, що лексичним заміником виступають абсолютні, ідеографічні та контекстуальні синоніми [7, с. 81], із чим ми цілком погоджуємося. Ю. Поздрань, досліджуючи лексикографічну працю 30-40-х років минулого століття, звернула увагу на частиномовну належність заміників. Вона дійшла висновку, що найчастіше взаємозамінювалися дієслова, бо вони полісемічні та полівалентні, втім, реалізація їхньої семантики обмежується фразеологічним контекстом [9].

З огляду на труднощі розмежування фразеологічних варіантів та фразеологічних синонімів спочатку В. Ужченко, а згодом і І. Глуховцева послуговуються терміном *варіантно-синонімічна група*, під якою розуміють смислову інтеграцію фразеологічних одиниць із подібними опорними семами у значенні, що ідентифікуються як синоніми, але здатні функціонувати і як варіанти [11, с. 115; 3, с. 50].

Метою пропонованої розвідки є з'ясування продуктивних способів семантичного вираження субституційної пари та її морфологічної належності. Для реалізації мети вирішено такі **завдання**: потрактовано поняття *лексичний фразеоваріант*; упорядковано лексичні фразеоваріанти за двома критеріями (семантичним і морфологічним); схарактеризовано специфіку кожної групи.

Об'єктом дослідження є узуальні фразеологізми, а **предметом** – лексичні фразеоваріанти в парадигматичному та граматичному аспектах як складники узуальної фразеології.

У процесі вивчення лексичних фразеоваріантів прислужилися *описовий метод* (для кваліфікації способів вираження субститутів), *компонентний аналіз* (для встановлення семантики фразеоваріантів), *кількісні підрахунки* (для з'ясування продуктивності морфологічного вираження). *Джерельною базою* дослідження слугував перший том фразеологічного словника, укладачем якого є Г. Удовиченко [10], а *фактичною базою* стало 156 узуальних фразеологізмів, що мають два і більше лексичних варіантів.

Наукову новизну розвідки вбачаємо в систематизації лексичних фразеоваріантів відповідно до способу вираження партнерів-субститутів та їхньої частиномовної належності. **Теоретична цінність** отриманих результатів полягає в обґрунтуванні поняття *лексичний фразеоваріант*, а **практичне значення** вбачаємо в можливості використання цих результатів у курсі сучасної української літературної мови (розділ Фразеологія) та в лексикографічній практиці.

Виклад основного матеріалу. Вивчення варіантності у фразеології сягає збірок О. Павловського та М. Номиса, у яких спостерігається явище взаємозаміни в стійких сполуках. У сучасних лексикографічних працях розглядуване явище репрезентоване неоднаково: варіанти подаються в дужках, просто через кому, через скісну риску, за допомогою відсилання до інваріанта [4, с. 171-176]. У досліджуваному нами словнику варіантність представлена разом із синонімією, що ускладнює роботу дослідника, бо доводиться ще й з-поміж зафіксованих стійких сполук вирізняти ФВ та фразеологічні синоніми.

Ми виходимо з того, що **ЛФВ** – узуальні стійкі сполуки, які характеризуються тотожністю загальної семантики та образу-прототипу на тлі парадигматичної заміни (синонімічної, гіперо-гіпонімічної, тематичної) одного чи кількох компонентів, що не порушує цілісності значення фразеологізму. Партнери-субститути не впливають на план вираження стійкої сполуки, відбиваючи парадигматичні відношення лексико-семантичної системи. Така їхня особливість забезпечує семантичну й образну тотожність. Для кваліфікації ФВ необхідно брати до уваги єдність внутрішньої форми: образу, мотивування, що інтегрують лексичні елементи стійкої сполуки і його граматичну структуру.

ЛФВ є простим типом варіантів, оскільки передбачає заміну на одному мовному рівні. В. Маркітантова у фразеологізмах з анімалістичним компонентом виокремила різновиди залежно від того, якими є заміни [6, с. 66]. На нашу думку, схематично це можна подати таким чином: АК замінюється іншим АК; АК замінюється неАК; неАК замінюється АК; неАК замінюється АК (АК – анімалістичний компонент, неАК – неанімалістичний компонент), що ілюструє логіко-семантичні можливості досліджуваних стійких сполук.

Синонімічна субституція одного з компонентів фразеологізму передбачає заміну елемента, що не призводить до зміни образної основи, внутрішньої форми, що й відрізняє лексичні фразеоваріанти від фразеологічних синонімів. На цьому акцентує В. Мокієнко, вказуючи на тотожність чи близькість образу для ФВ та розбіжності в образності для фразеологічних синонімів. Фразеологічна одиниця має план вираження й план змісту, де останній забезпечує його варіювання [8, с. 26]. Лексична варіантність фразеологічних одиниць ґрунтується на багатозначності слів-компонентів фразеологізму, на їхньому переносному значенні та вживанні, співвідносності чи ототожненні певних понять у свідомості мовця [1, с. 49]. Зважаючи на специфіку ФВ, можна казати про критерії вирізнення для ЛФВ: синонімічну субституцію, семантичну тотожність, закріплення в узусі,

кодифікованість (з уточненнями щодо відставання словників від мовної практики). Однак якщо наявна зміна семантики, стилістичних зрушень, сфери вживання, то йдеться про трансформацію. Таким чином, обґрунтовано лексичну варіацію та лексичну трансформацію [5, с. 388-389].

У межах зафіксованих нами ЛФВ розрізняємо такі групи:

А) субституційна пара – синоніми: *авгієві стайні – авгієві стойла; бога за бороду впіймати – бога за бороду взяти (вхопити); брати верх – брати гору; в баранячий ріг зігнути – в баранячий ріг скрутити; аж земля дрижить – аж земля гуде; взяла злість – взяла лють; гаряча пора – гарячий час; гомеричний регіт – гомеричний сміх; дідька лисого – чорта лисого; втратити рівновагу – загубити рівновагу; до нових віників пам'ятати – до нових віників тямити; задирати ніс – задирати кирпу; і слід простиг – і слід прохолов; водити на мотузці – водити на налігачі* Взаємозамінність таких лексем у межах одного фразеологізму є логічно вмотивованою, оскільки ці іменники чи дієслова виступають синонімами не лише в усталеному вислові, а й поза фразеологічним контекстом. Частина субститутів належить до пасивної лексики й поза межами фразеологізму не використовується (*давати відсіч – давати відкоша*), є різними з погляду вживання (*кинуло в гарячку / в жар; кашу розхльобувати / розхлебтувати, кисла міна / фізіономія; кисло усміхатися / шуткувати; майстер / мастак на всі руки; мотузки / віршовки сукати*). У синонімічні відношення в межах субституційної пари передусім вступають іменники та дієслова: *стіна – мур (китайська (ий) стіна / мур); замилювати – замазувати (замилювати / замазувати очі); закричати – заверещати (закричати / заверещати не своїм голосом); заорати – запороти (заорати / запороти носом); здирати – лупити (здирати / лупити по дві / три шкури); впасти – звалитися (з неба впасти / звалитися); гострити – точити (зуби гострити / точити);*

Б) субституційна пара – тематично однорідні лексеми: *аж до неба – аж до хмар; аж за живіт братися – аж за боки братися, бісів хлопець – бісів син; закопилити губу – закопилити ніс; за хвіст на вітер – за хвіст та на сонце; в три вирви – в три шиї; і вусом не вести – і вухом не вести; кишка тонка – жила тонка*. У складі фразеологічної одиниці тематично однорідні лексеми набувають своєрідного значення, а отже, розуміються ширше, ніж просто належність до конкретної тематичної групи лексики [8, с. 34], що притаманне не лише українській, а й польській, російській, литовській, латиській мовам. *Окроп і сироватка* є не близькими за семантикою іменниками, але у фразеологічному контексті вони слугують вказівкою на рідину, у яку потрапляє муха й звідки не може вибратись: *крутитися як муха в окропі / сироватці*. В. Мокієнко стверджує, що семантичний аналіз таких субститутів дає змогу віднайти «семантичну спільність, на якій ґрунтується лексична варіантність» [8, с. 35];

В) субституційна пара – гіперо-гіпоніми: *ні пари з вуст – ні пари з рота; лягти костьми – лягти трупом; в поті чола – в поті лиця; в глибині душі – в глибині серця; за душу бере – за серце бере; закидати вудочку – закидати гака; іти на хрест – іти на голгофу; зелена неділя – зелені свята*, де останнє ширше поняття, оскільки містить і зелену неділю як один із днів Зелених свят.

Отже, схематично семантичні типи ЛФВ можна репрезентувати таким чином: СС (синонімічні субститути, тип А); ТОС (тематично однорідні субститути, тип Б); ГГС (гіперо-гіпонімічні субститути, тип В). Зв'язки між лексемами-субститутами можуть мати різний ступінь вмотивованості; від високого до низького, фразеологічного. У названих субституційних парах убачаємо логічність внутрішньої

форми у ФВ і ширший тематичний діапазон порівняно з одиницями лексико-семантичного рівня. З кута зору синхронії ФВ – одиниця широкої формальної мобільності, що забезпечує семантичну тотожність стійкій сполуці [8, с. 27].

За морфологічним принципом у межах ЛФВ виокремлюємо центр і периферію. До центру зараховуємо частотні способи вираження, а до периферійних – рідкісні випадки морфологічного вираження субститутив. Конституентами центральної зони є субститути, виражені іменниками та дієсловами. Отож у центральній зоні розрізняємо дві сфери: іменникову й дієслівну. Іменникова сфера охоплює ЛФВ, де субститутом виступає іменник, що заступає іменник в узуальному фразеологізмі. Серед зафіксованих ЛФВ у першому томі фразеологічного словника переважають саме субститути-іменники (48 %). Наприклад: *беляндраси точити – брехні (ляси, теревені) точити; втратити голову – втратити розум; мати нагоду – мати шанс; мати на увазі – мати на оці; мов баран на нові ворота – мов теля на нові ворота; мов крейда – мов стіна*. В іменниковій сфері реалізовано два підтипи морфологічних моделей: іменник → іменник та іменник → займенник, де іменник субститується двома частинами мови.

Дієслівна сфера охоплює ЛФВ, де субститууються дієслова й дієприкметники або дієприслівники, що замінюють дієслова узуального фразеологізму. Зібраний матеріал засвідчив їх дещо нижчий відсоток (37 %). Наприклад: *баглаї бити – баглаї напали; аж дух перехоплює – аж дух забиває; з глузду з'їхати – з глузду зсунутися; знає кішка – пам'ятає кішка; занепадати духом – занепалий духом; зв'язати однією шворкою – зв'язані однією шворкою; зметати на живу нитку – зметаний на живу нитку; закусити губу – закусивши губу; втопити очі – втопивши очі*. Така ланцюжкова варіантність лексем у межах фразеологічної одиниці є логічною, оскільки близькість семантики дієслів уможливорює заміну одне одного в певному контексті. В дієслівній сфері реалізовано три морфологічні моделі: дієслово → дієслово, дієслово → дієприкметник, дієслово → дієприслівник.

Периферійну зону ЛФВ репрезентують субститути шести малопродуктивних і непродуктивних сфер: сполучникової: *або пан або пропав – хоч пан – хоч пропав; альфа і омега – альфа й омега; годити як болячці – годити неначе болячці* (5 %), прикметникової: *кишка тонка – кишка коротка; звичайна річ – звісна річ; молочні ріки і кисільні береги – молочні ріки і масляні береги* (4 %), займенникової: *знати собі ціну – знати йому ціну; і на нашій вулиці буде свято – і на моїй вулиці буде свято; матері його ковінька – матері їх ковінька; моя / його хата скраю* (2 %), числівникової: *ганятися за двома зайцями – ганятися за чотирма зайцями; до других півнів – до третіх півнів* (2 %), прислівникової: *летіти сторч головою – летіти сторчма головою, волосся дибом стає – волосся дротом стає* (1 %), часткової: *ані пари з вуст – ні пари з вуст* (1 %). Рідко трапляються варіантні частки, бо вони мають меншу здатність до утворення переносних значень, формування синонімічних рядів.

Висновки та перспективи. Фразеоваріант – одна з форм реалізації узуального фразеологізму, що являє собою стійку сполуку зі значенням, котра не виходить за межі усталеної та зберігає однакову образність. У сфері узуальної фразеології репрезентовано доволі широку лексичну варіаційну амплітуду, що охоплює три продуктивні семантичні типи ФВ української мови. Морфологічні різновиди становлять систему, у центральній зоні якої перебувають іменники-субститути та дієслова-субститути. Субститути інших частин мови уналежнено до периферії ЛФВ. Вивчення лексичних фразеоваріантів є важливим джерелом для тлумачення шляхів фразеологізації вільних словосполучень, уточнення внутрішньої форми узуального

фразеологізму, оскільки фразеологічні варіанти – феномен, що в реальному мовленнєвому процесі не репрезентовано: у конкретній комунікативній ситуації мовець використовує одну з можливих форм. *Перспективним* є дослідження інших фразеоваріантів, що функціонують у сучасній українській мові.

Література

1. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища шк., 1987. 167 с.
2. *Гілецька З.* Словацькі фразеологічні одиниці та їх реалізація у тексті. *Проблеми слов'янознавства*. 2004. Вип. 54. С. 128-136.
3. *Глуховцева І. Я.* Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку : монографія. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2015. 179 с.
4. *Корнієнко Л. М.* Українська фразеографія другої половини ХХ – початку ХХІ століть: тлумачні та перекладні словники : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2017. 217 с.
5. *Кочукова Н. І., Молькова В. М.* Трансформація та варіантність стійких сполучень слів (на матеріалі української преси). *Молодий вчений*. 2016. № 4 (31). С. 387-390.
6. *Маркітантова В. Ю.* Синонімія і варіантність фразеологізмів з анімалістичним компонентом в англійській мові. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2013. Вип. 32 (1). С. 64-67.
7. *Мініахметова Е. Х.* Типи фразеологічних варіантів фразеосемантичного поля «мовленнєва діяльність» у сучасній турецькій мові. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. Вип. 1. С. 76-87.
8. *Мокиєнко В. М.* Славянская фразеология. Москва : Высш. шк. 1989. 287 с.
9. *Поздрань Ю. В.* Специфіка подання варіантів фразеологічних одиниць в «Російсько-українському словнику» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. *XLIX Науково-технічна конференція Інституту соціально-гумантарних наук*. Вінниця, 2020. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum-2020>.
10. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови. Київ : Вища шк., 1994. Т. 1. 304 с.
11. *Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.* Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.

References

1. Alefirenko, M. F. (1987), *Theoretical questions of phraseology [Teoretychni pytannia frazeolohii]*, Vyshcha shk., Kharkiv, 167 p.
2. Hiletska, Z. (2004), *Slovak phraseological units and their realization in the text [Slovatski frazeolohichni odynytsi ta yikh realizatsiia u teksti]*, Problemy slov'ianoznavstva. Vol. 54, p. 128-136.
3. Hlukhovtseva, I. Ya. (2015), *Dynamics of Ukrainian phraseology of the end of the XX – in the beginning of the XXI centuries: tendencies to development: monograph [Dynamika ukrainskoi frazeolohii kintsia XX – pochatku XXI stolittia: tendentsii rozvytku : monohrafiia]*, Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka, Starobilsk, 179 p.

4. Korniienko, L. M. (2017), *Ukrainian phraseography of the second half of the XX - beginning of the XXI centuries: explanatory and translation dictionaries: author's thesis* [Ukrainska frazeohrafiia druhoi polovyny XX — pochatku XXI stolit: tлумachni ta perekladni slovnyky : dys. ... kand. filol. nauk], Kyiv, 217 p.
5. Kochukova, N. I., Molkova, V. M. (2016), *Transformation and variability of stable word combinations (on the material of the Ukrainian press)* [Transformatsiia ta variantnist stiikykh spoluchen sliv (na materiali ukrainskoi presy)], Molodyi vchenyi. № 4 (31), pp. 387-390.
6. Markitantova, V. Yu. (2013), *Synonymy and variability of phraseologisms with an animalistic component in English* [Synonimiia i variantnist frazeolohizmiv z animalistychnym komponentom v anhliiskii movi], Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky. Vol. 32 (1), pp. 64-67.
7. Miniakhmetova, E. Kh. (2013), *Types of phraseological variants of the phraseosemantic field "speech activity" in modern Turkish language* [Typy frazeolohichnykh variantiv frazeosemantychnoho polia «movlenniava diialnist» u suchasniituretskii movi], Odeskyi lnhvistychnyi visnyk. Vol. 1, pp. 76-87.
8. Mokyenko, V. M. (1989), *Slavic phraseology* [Slavyanskaya frazeologiya], Vyssh. shk., Moskva, 287 p.
9. Pozdran, Yu. V. (2020), *The specifics of the presentation of variants of phraseological units in the "Russian-Ukrainian Dictionary", edited by A. Yu. Krymskii and S. O. Efremov* [Spetsyfika podannia variantiv frazeolohichnykh odynyts v «Rosiisko-ukrainskomu slovnyku» za red. A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova], XLIX Naukovotekhnichna konferentsiia Instytutu sotsialno-humanitarnykh nauk. Vinnytsia. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum-2020>.
10. Udovychenko, H. M. (1994), *Phraseological dictionary of the Ukrainian language* [Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy], Vyscha shk., Kyiv, т. 1, 304 p.
11. Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (2005), *Phraseology of the modern Ukrainian language: a study guide* [Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy : navch. posib.], Alma-mater, Luhansk, 400 p.

А. П. Романченко,

*Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка*

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОВАРИАНТЫ КАК КОМПОНЕНТЫ УЗУАЛЬНОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

В статье речь идет об одном из компонентов узуальной фразеологии – лексических фразеологических вариантах, которые автор рассматривает в семантическом и грамматическом аспектах. Определены продуктивные семантические разновидности и способы морфологического выражения на материале 156 узуальных устойчивых словосочетаний.

Ключевые слова: узуальный фразеологизм, лексический фразеовариант, субституционная пара, субститут, семантика, центральная зона, периферическая зона.

LEXICAL PHRASEOLOGICAL VARIANTS AS COMPONENTS OF USUAL PHRASEOLOGY

The problem of variability in the field of phraseology is a debatable issue. **The purpose** of the research is to clarify the productive methods of semantic expression of substitutes and their morphological affiliation. For realization of the purpose, the following **tasks** were solved: the concept of lexical phraseological variant was interpreted; they are arranged according to two criteria (semantic and morphological); the specifics of each group are characterized.

The object of research is usual phraseologisms and the subject – lexical phraseological variants in paradigmatic and grammatical aspects as components of usual phraseology. **The source base** was 156 usual phraseologisms with two or more lexical variants.

Within the lexical phraseological variants the following groups are distinguished: substitution pair – synonyms; substitution pair – hypero-hyponyms; substitution pair – thematically homogeneous lexical items; substitution pair – assonant lexical items.

The center and periphery of lexical phraseological variants was singled out. The constituents of the central zone are substitutes expressed by nouns and verbs. In the central zone two spheres are singled out: noun sphere (48%) and verb sphere (37%). The peripheral zone is represented by the substitutes of six unproductive spheres: conjunction sphere (5%), adjective sphere (4%), pronoun sphere (2%), numeral adjective sphere (2%), adverbial sphere (1%), and particle sphere (1%).

There is a rather wide lexical amplitude is represented in the field of usual phraseology, it covers four productive semantic phraseological variants. Morphological varieties constitute a certain system. In the central zone there are nouns-substitutes and verbs-substitutes. Substitutes of other parts of speech belong to the periphery.

Key words: usual phraseologism, lexical phraseological variant, substitute pair, substitute, semantics, central zone, peripheral zone.